

Ш.А.СОДИҚОВА, М.А.РАСУЛХЎЖАЕВА

**БОЛАЛАРНИ ТАБИАТ БИЛАН
ТАНИШТИРИШ МЕТОДИКАСИ**

(Ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2013

УДК: 502 (075)-053.2

КБК 74.100.5

С-73

С-73 Ш.А.Содиқова, М.А.Расулхўжаева. Болаларни табиат билан таништириш методикаси. –Т.: «Fan va texnologiya», 2013, 88 бет.

ISBN 978–9943–10–844–8

Мазкур ўқув қўлланмада «Болаларни табиат билан таништириш методикаси» фанининг мақсади, вазифалари, мазмуни, қонуниятлари, тамойиллари, методлари ҳамда мактабгача ёшдаги болаларни табиат билан таништиришнинг илмий амалий асослари. Табиат билан таништириш методикаси фани бўлажак тарбиячиларни болаларни табиатга нисбатан масъуллик, ватанга муҳаббат каби туйғуларини шакллантириш, билим ва маҳоратга эга бўлишини таъминлайди.

Ўқув қўлланма педагогик Олий ўқув юртларини мактабгача таълим факультети талабалари ҳамда мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: п.ф.н.проф. – **О.У.Ҳасанбоева**

Такризчилар: п.ф.д. проф. – **Э.О.Турдиқулов;**
п.ф.н. – **М. Умарова**

ISBN 978–9943–10–844–8

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2013.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўз миллий қадриятларини тиклаш йўлида жамият ҳаётининг ҳар бир жабҳасида собитқадамлик билан иш олиб бормокда. Айниқса, табиат билан инсон муносабатларига оид муаммоларни ҳал қилишда. Дастлаб бу педагогик жараённи оила ва МТМлардан бошламоқ зарур.

Шунга кўра болалар боғчаларида таълим-тарбия бераётган тарбиячиларнинг олдида энг муҳим вазифаларидан бири ҳам болаларнинг табиат гўзалликларини кўра билиши, уни севиши, табиатда юз берадиган воқеа-ҳодисалар ҳақида тўғри тушунчага эга бўлиши, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш руҳида тарбиялаш муҳим педагогик муаммо ҳисобланади

Ўқув қўлланмада Республика Халқ таълими вазирлиги томонидан жорий этилган болалар боғчаларини табиат билан таништириш дастури, Ўзбекистоннинг ўзига хос этник хусусиятлари, географик иқлими, табиий хусусиятлари ўрин олган ҳамда амалиётда эришилган ютуқлар асосида таълим-тарбия ҳақида назарий ғоялар берилган.

Қўлланма мактабгача ёшдаги болаларнинг ҳар бир ёш босқичига хос психофизиологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда илк ёшдаги кичик гуруҳдан то мактабгача тайёрлов гуруҳи учун мўлжалланган билим ва кўникмалар ҳажмини ўз ичига олади.

Бўлажак боғча тарбиячилари учун энг муҳими, таълим-тарбия тизимини тушуниб олиш, табиат билан таништиришнинг шакл, метод ва услубларини шу билан бирга болаларнинг фаолиятларига раҳбарлик қилишни ўрганиб оладилар.

Ўқув қўлланма баёнида қуйидаги тартибга эътибор қаратилди:

- Мавзу номи
- Мавзу баёни бўйича режа
- Таянч иборалар
- Мавзунинг матни
- Мавзуни мустаҳкамловчи савол ва топшириқлар
- Фойдаланилган адабиётлар

Мазкур қўлланма ўқув адабиётларини янги авлодини яратишга оид қўйилган талаблар асосида яратилди.

I боб. ТАБИАТ БИЛАН ТАНИШТИРИШ МЕТОДИКАСИНИНГ ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ

I. Режа:

1. Табиат ҳақида тушунча.
2. Марказий Осиё мутафаккирларининг табиат билан таништириш ҳақидаги таълимотлари.
3. Табиат билан таништириш методикаси фанининг асосчлари.

II. Мавзунинг мақсади:

Табиат билан таништириш методикаси фанининг шаклланиши, табиат ҳақида тушунча ва табиатни илк ёшдан ўрганиш ҳақидаги қараш ва таълимотлар.

III. Мавзунинг вазифалари:

1. Табиатни ўрганиш инсон камолотининг муҳим омилларидан бири эканлигини англаш.
2. Баркамол шахсни шаклланишида табиатдаги ҳодисаларни таъсири ҳақидаги таълимотлар.
3. Табиат билан таништириш методикасини фан сифатида яратилиши ҳақидаги илмий изланишлар олиб борган олимлар ижоди билан таништириш.

IV. Таянч иборалари: табиат, жонли табиат, уй, макон, Авесто, атроф-муҳит, табиатшунослик, куч, қобилият, табиат билан тарбия уйғунлиги.

V. Атамалар:

Биосфера – ерда ҳаётни пайдо бўлиши

Экология – уй, макон

Популяция – аҳоли

Аутэкология – «ўзи»

Синекология – бирликда

1. Табиат ҳақида тушунча

Табиат – битмас-туганмас хазинадир. Ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами ёш қалбнинг тўғри ўсиб шаклланишида, табиатда

бўладиган воқеа-ҳодисаларнинг сир-асрорини ўрганиб вояга етишида катта манба бўлиб хизмат қилади.

Табиатдаги нарсалар икки қисмдан: жонсиз ва жонли табиатдан иборатдир. Жонсиз табиатга ер, қуёш, ой, юлдузлар, сув, ҳаво, тошлар, тупроқ, жонли табиатга эса ўсимликлар, ҳайвонлар, микроорганизмлар, одамлар киради. Жонсиз табиат дейилишига сабаб улар озикланмайди, ўсмайди, кўпаймайди, ривожланмайди. Масалан, тошни олсак, унга сув ҳам, ҳаво ҳам керак эмас.

Жонли табиатга кирувчилар эса озикланадилар, нафас оладилар, ўсадилар ва кўпаядилар. Жонли табиат вакиллари ўсимлик, ҳаво, сув, ёруғлик, иссиқлик ва озуқа бўлмаса яшай олмайди.

Жонли табиатдаги барча мавжудотлардан энг қудратлиси инсондир. Инсон фикрлайди, меҳнат қилади, турли кашфиётлар ихтиро қилади. Табиат инсонни маънавий бойитишнинг битмас-туганмас манбаидир.

Табиат билан инсон ўртасидаги уйғунликни таъминлашда экологик таълим-тарбиянинг роли ниҳоятда катта. Таълим тизимининг барча босқичларида амалга ошириладиган узлуксиз экологик таълим ва тарбия инсоннинг табиатига, қолаверса, ўзига нисбатан янги муносабатларнинг шаклланишини тақозо этади. Бу ўз навбатида баркамол инсоннинг шаклланишида пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин. Табиатга нисбатан муҳаббат уйғотиш она Ватанга, унинг табиат ёдгорликлари, тарихий обидалари, халқимизнинг анъаналарига хурмат руҳида тарбиялашга, юксак маънавиятли шахснинг шаклланишига олиб келади.

Биосфера ерда ҳаёт пайдо бўлгандан бошлаб, узоқ тарихий даврлар давомида ривожланиб келмоқда. Ернинг тирик организмлар ва биоген чўкинди тоғ жинслари тарқалган қисмини рус олими академик В.И.Вернадский биосфера (юнонча – «биос» – ҳаёт, «сфера» – шар) деб номлаган. Биосфера сайёрамизнинг «ҳаёт қобиғи» ҳисобланиб, тирик организмларнинг ўзаро чамбарчас алоқа, муносабатларидан иборат мураккаб экоцистерналар мажмуини ташкил этади.

В.И.Вернадский тушунчасига кўра ҳозирги вақтда биосферанинг таркибига фақатгина ернинг қобиғида тарқалган тирик организмлар кириб қолмай, балки қадимги даврларда организмлар иштирокида ҳосил бўлган литосфера қисми ҳам киради. Шунинг учун ҳам биосфера необиосфера ва полебиосфера каби таркибий қисмларга ажратилади.

Биосфера мураккаб ҳаракатдаги тизим экан, унда моддалар алмашинуви натижасида энергиянинг қабул қилиниши, тўпланиши ва ўтказилиши каби жараёнлар боради. Биосфера функционал нуқтаи назардан бир неча қатламлардан ташкил топган.

Биосфера ер шаридаги энг йирик экотизим бўлиб, у қуйи даражалардаги кичик тизимларга бўлиниб кетади. Булар қуруқлик ва сув ҳавзалари, океанлар, метосферанинг юқори қатлами, атмосферанинг қуйи қатламлари, бундан ташқари қуруқликда эволюцион-тарихий тизимлар сифатида биогеографик табиий минтақалар, биомлар, ландшафт зоналар, айрим ландшафтлар ва ҳоказоларга ажралади.

Биосферага катта доирадаги биотик моддаларнинг айланиши характерлидир. Биосферанинг умумий вазни $3 \cdot 10^{24}$ бўлганда, тирик модда $1,8-2,5 \cdot 10^{18}$ £ (қуруқ вазни)га тенг бўлади.

Биосфера тушунчаси фанга 1875 йилда австралиялик зоолог Э.Зюсс томонидан киритилган. Биосфера ҳақидаги таълимот эса академик В.И.Вернадский томонидан яратилган. Сайёрамиздаги барча тирик организмлар йиғиндисини В.И.Вернадский «тирик модда» деб атади. «Тирик модда»нинг энг муҳим хусусиятлари унинг умумий вазни, кимёвий таркиби ва энергияси ҳисобланади. Биосферанинг иккинчи таркибий қисми тўлиқ модда бўлиб, В.И.Вернадскийнинг айтиши бўйича тирик организмлар қатнашадиган биосферадаги моддалар йиғиндисидан ҳосил бўлади. Биосферада «оралиқ моддалар» ҳам мавжуд бўлиб, улар ўлик ва тирик моддаларнинг биргаликдаги фаолиятдан ҳосил бўлади.

Экология. Бугунги кунда экология фани тушунчаси ҳар бир кишининг онгига сингиб бормокда. Деярли ҳар куни газета саҳифаларида, радио ва ойнаижаҳон кўрсатувларида ҳозирги шароитдаги экологик муаммолар ҳамда уларни ҳал этиш борасида олиб борилаётган саъй-ҳаракатлар ҳақида маълумотлар берилади.

Экология тушунчаси юнонча сўз бўлиб, «эко» - уй, макон ва «логос» - фан деган маънони билдиради. Табиий уйимизни ўрганиш деганда, албатта, ундаги барча тирик организмлар ва жараёнларни ўрганиш, яъни ушбу уйни ёки масканни ҳаёт учун яроқли ҳолда сақлаш каби масалалар тушунилиши керак. Экология фани ҳам биология, география фанлари сингари мустақил фан ҳисобланади. У тирик организмларнинг яшаш шароити ва уларни ўзи яшаб турган муҳит билан ўзаро мураккаб муносабатлари ҳамда шу асосда вужудга келадиган қонуниятларни ўрганади. Экология

тушунчаси фанга биринчи бўлиб 1866 йилда немис биологи Э.Геккел томонидан киритилган.

Популяциялар, турлар, биоценозлар, биогеоценозлар ва биосфера каби тушунчалар экология фанининг манбаи ҳисобланади. Шунинг учун умумий экология тўрт бўлимга бўлиб ўрганилади: аутекология, популяциялар экологияси, синекология ва биосфера.

1. Аутоэкология («аутос» – юнонча сўз бўлиб, «ўзи» деган маънони билдиради) айрим турларнинг улар яшаб турган муҳит билан ўзаро муносабатини, уларнинг қандай муҳитга кўпроқ ва узвий мослашганлигини ўрганади.

2. Популяциялар экологияси («популяцион» – французча сўз бўлиб, «аҳоли» деган маънони билдиради) популяциялар тузилмаси ва динамикасини, маълум шароитда турли организмлар сонининг ўзгариш (биомасса динамикаси) сабабларини текширади.

3. Синекология («син» – юнонча сўз бўлиб, унинг маъноси «бирликда» демакдир) биогеоценозларнинг тузилиши ва хоссаларини, айрим ўсимлик ва ҳайвон турларини ўзаро алоқасини ҳамда уларни ташқи муҳит билан муносабатини ўрганади.

4. Экотизимларнинг тадқиқ қилишнинг ривожланиши биосфера ҳақидаги таълимотни вужудга келтиради.

Бугунги кунга келиб экология фани аниқ биологик фанлар тизимидан чиқиб, атроф-муҳитга замонавий фан ва техника тараққиётининг таъсири натижасида ўта кенгайиб кетди. Фанга «инсон экологияси» деган атама ҳам кириб келди.

Инсоннинг ташқи муҳитга муносабати бошқа тирик организмлардан тубдан фарқ қилади. 1921 йилда америкалик олимлар Борта ва Парк томонидан «Инсон экологияси» деган янги фан киритилди.

Дастлаб, инсон экологиясига табиий соҳа бўлими сифатида қаралиб, кейинчалик унинг ижтимоий, техник, меъморий-иқтисодий ва ҳуқуқий томонлари ҳам ўрганилди. Инсон экологияси инсоннинг атроф-муҳитга ва аксинча, атроф-муҳитнинг инсонга таъсирини ўрганади. Инсон экологиясини ўрганиш натижасида ижтимоий экология вужудга келади. Унга биринчи бўлиб Радерик Мак Кензил таъриф берган.

Ижтимоий экология ижтимоий фанлардан бири ҳисобланиб, унинг мақсади инсон билан атроф-муҳит ўртасидаги хусусий боғланишларни ўрганишдан иборат. Шундай қилиб, экология бугунги кунда табиий ва ижтимоий фанлар жумласига кириб, ўрганилаётган объект ёки тизимнинг атроф-муҳит билан муносабатини кенг

миқёсда тадқиқ этади. Биосфера ва инсон экологияси фанининг объекти бўлиб бир хужайрали содда тузилишдаги бактериялар, замбуруғлар, ўсимлик ва ҳайвонлар ҳамда уларнинг жамоалари хизмат қилади. Экология фани табиат билан тирик организмларнинг узвий боғланишини ифода этар экан, у шубҳасиз табиатни муҳофаза қилишнинг илмий асосини ташкил этади.

2. Марказий Осиё мутафаккирларининг табиат ҳақидаги таълимотлари

Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи қадимдан экологик маданият меросига эга.

Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз «Авесто» халқимизнинг бебаҳо мулки саналади. Бу нодир китоб бундан ўттиз аср муқаддам шу заминда яшаган аجدодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий тарихий меросидир. «Авесто», айна замонда, бу қадим ўлкада буюк давлат, юксак маънавият ва маданият бўлганлигидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдир.

«Авесто» табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муносабатларини маънавий, руҳий ва ахлоқий мезонлар орқали уйғунлаштирувчи, кишини қуршаб олган оламни ўрганишга чорлагувчи фалсафадир.

«Авесто»да ноёб доривор гиёҳлар ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, уй-жой, атроф-муҳит, табиатни муҳофаза қилиш, уни асраш тўғрисида тавсиялар берилган.

«Авесто»да ер, сув, хона, инсон тана аъзолари, кийим-кечакларни тоза тутиш ҳақида ёзилган. Атроф-муҳит, кўчаларни, бутазорлару ўтлоқларни, ерни ифлос қилган кишилар жазоланганлар. Шунингдек, муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларни олдини олиш мақсадида ахлатларни, ифлосланган жойларни тош, тупроқ, қум билан кўмиб ташлаш буюрилган.

Асарда касаллик тарқатувчи ҳашаротларни йўқотиш, шунингдек, уй ҳайвонларини тўғри парвариш қилиш йўллари ҳам кўрсатилган.

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда яшаб ижод этган олимлардан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал-Фарғоний ва бошқалар табиатшунослик фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Улар ҳали экология фани дунёга келмаган даврда табиат ва ундаги

мувозанат, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиатни эъзозлаш ҳақида қимматли фикрлар айтганлар.

Буюк аллома Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783–850) рисолаларидан бирида бундай деб ёзади:

«Билингки, дарёнинг кўзлари ёшланса, унинг бошига ғам, кулфат тушган бўлади. Одамлар, дарёдан меҳрингизни дариг тутманглар!» Дарёнинг «ёшли кўзлари» деганда Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий нималарни кўзда тутган экан? Эҳтимол, у дарё сувининг ортиқча исроф бўлишини назарда тутгандир? Ваҳоланки, буюк бобомиз энг аввало дарё билан одамларнинг «бир-бирларини тушунишлари», ўзаро меҳр-муҳаббат қўйишларини назарда тутган.

847-йилда Муҳаммад ал-Хоразмий «Китоб сураат ал-арз» номли асарини ёзди. Унда дунё океанлари, қуруқликдаги қитъалар, қутблар, экваторлар, чўллар, тоғлар, дарё ва денгизлар, кўллар ва ўрмонлар, улардаги ўсимлик, ҳайвонот дунёси, шунингдек, ернинг асосий бойликлари ҳамда бошқа табиий ресурслар ҳақида маълумотлар келтирилган. Ушбу рисолада математика, геология, астрономия, этнография, тиббиёт, шунингдек, дунё халқларининг табиий кўникмалари ва тарихий-ҳуқуқий билимлари умумлаштирилган.

Абу Наср Форобий. Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрларининг энг йирик ва машҳур вакилларида бири Абу Наср Форобийнинг (873–950 й.й.) илмий-фалсафий мероси ниҳоятда бой. Унинг асарлари ҳозиргача тўлиқ аниқланмаган. Немис олими М.К.Броккелманнинг рўйхатида Форобийнинг турли соҳаларга оид 180 та асарининг номи келтирилган. Форобий табиатшуносликнинг турли тармоқлари билан шуғулланган бўлиб, унинг «Китоб ал-ҳажм ва ал-миқдор», «Китоб ал-мабоди ал-инсония» («Инсониятнинг бошланиши ҳақида китоб»), «Китоб ал-аъзо ал-ҳайвон» («Ҳайвон аъзолари тўғрисида китоб») номли асарлари бунга далил бўла олади.

Табиатшуносликка оид «Одам аъзоларининг тузилиши», «Ҳайвон аъзолари ва уларнинг вазифалари ҳақида» каби асарларида одам ва ҳайвонлардаги айрим аъзоларнинг тузилиши, хусусиятлари ва вазифалари ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган.

Одам аъзоларининг тузилиши ва вазифалари ҳақида сўз юритилганда ўзгаришлар, яъни касалликлар биринчи навбатда овқатланиш тартибининг бузилиши оқибатида келиб чиқади, деб тушунтирилади.

Форобий табиий ва инсон қўли билан яратиладиган сунъий нарсаларни ажратган. Шунингдек, у табиий нарсалар табиат томонидан яратилганлигини ва бунда инсон омилининг таъсири катта эканлигини, табиий ва сунъий танлаш ҳамда табиатга кўрсатиладиган бошқа таъсирларни атрофлича баҳолаган.

Абу Райҳон Беруний (973–1048 й.й.) коинотдаги ҳодисаларни тараққиёт қонунлари, нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсири билан тушунтиришга уринади. Олим ердаги баъзи ҳодисаларни қуёшнинг таъсири орқали изоҳлайди. Берунийнинг фикрича, ердаги ўсимлик ва ҳайвонот оламининг яшаши учун зарур имкониятлар чекланган. Лекин ўсимлик ва ҳайвонлар доимо кўпайишга интилади ва шу мақсадда курашади. Берунийнинг табиатшунос сифатида қуйидагича фикрлари ханузгача ўз долзарблигини йўқотмаган:

«Экин ва насл қолдириш билан дунё тўлиб бораверади. Гарчи дунё чекланган бўлсада, кунлар ўтиши билан бу икки ўсиш натижасида кўпайиш чекланмайди. Агар ўсимликлардан ёки жониворлардан бирор хилининг ўсишига шароит бўлмай, ўсишдан тўхтаса ҳам, бошқаларида бу аҳвол бўлмайди. Улар бирданига пайдо бўлиб, бирданига йўқолиб кетмайди. Борди-ю ер юзини бир хил дарахт ёки бир хил ҳайвон бутунлай қоплаб олса, бу ҳолда ҳайвоннинг кўпайишига ҳам, дарахтнинг ўсишига ҳам ўрин қолмайди. Шу сабабдан деҳқонлар экинларни ўтоқ қилиб, кераксизини юлиб ташлайдилар».

Беруний асарларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг биологик хусусиятлари, уларнинг тарқалиши ва хўжаликдаги аҳамияти ҳақида маълумотлар топиш мумкин.

Берунийнинг илмий қарашлари, асосан, «Сайдана», «Минералогия», «Қадимги авлодлардан қолган ёдгорликлар» асарларида ўз аксини топган. Унда Эроннинг турли тропик ўсимлик ва ҳайвонларининг ташқи муҳит билан алоқаси, уларнинг хулқ-атвори йил фаслларининг ўзгариши билан боғлиқлиги мисоллар билан тушунтирилган.

Беруний ер юзининг ўзгариши ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзгариши билан, тирик организмларнинг турли ҳаёти ер тарихи билан боғлиқ бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Қумни кавлаб, унинг орасидан чиғаноқни топиш мумкин. Бунинг сабаби, бу қумлар қачонлардир океан туби бўлган, деб таъкидлайди аллома. Беруний «Сайдана» деган асарида 1116 хил дори-дармонларни тавсифлаган. Уларнинг 750 таси турли ўсимликлардан, 101 таси

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi <https://kitobxon.com/uz/asar/627> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси <https://kitobxon.com/uz/asar/627> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию можно найти на сайте <https://kitobxon.com/ru/asar/627>